

ΚΟΡΙΤΣΙΑΤΙΚΟ
ΘΕΣΜΟΣ ΤΟΥ ΕΘΙΜΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΣΤΗΝ ΘΑΣΟ

Χαράλαμπος Κ. Παπαστάθης

Η σισύφεια δυσχέρεια που αντιμετωπίζει ο ερευνητής του εθιμικού μας δικαίου είναι η πρωτεύική πολυμορφία και η τεράστια ποικιλία, που ο ίδιος θεσμός παρουσιάζει κατά την εφαρμογή του σε όλη την έκταση της ιστορικής παρουσίας του Ελληνισμού. Διαφοροποίηση στην ορολογία, —άρα και στην ταυτότητα του θεσμού—, στις ρυθμίσεις, στις συνέπειες. Θα αντιληφθεί εδώ, —και δικαίως—, ότι πρώτη αποστολή του επιστήμονα είναι ακριβώς να δαμάσει το υλικό για να συνθέσει και να διατυπώσει άποψη εν συνεχεία. Αυτό το αξίωμα, πάντως, προϋποθέτει ότι ήδη το υλικό των πηγών βρίσκεται στην διάθεση του ερευνητή. Και εδώ ακριβώς είναι που χωλαίνουμε, και όχι μόνο στον κλάδο της ιστορίας του δικαίου. Αν εξαιρέσουμε ευαρίθμους, οι Έλληνες νομικοί δεν εστράφησαν συστηματικά προς την έκδοση των πηγών του λαϊκού δικαίου. Έτσι, ο ασχολούμενος με αυτό, είναι εκ των πραγμάτων αναγκασμένος να βασίζεται κατά κανόνα σε δημοσιεύματα περί την ιστορία του Α και του Β χωριού, γραμμένα από τοπικούς φιλόστορες, —αξίους κάθε επαίνου—, οι οποίοι όμως δεν είναι εγγρατείς της μεθοδολογίας περί την έρευνα του δημόδου δικαίου. Άλλωστε οι ίδιοι κατά κανόνα βασίζονται σε αναμνήσεις ή οιονεί αναμνήσεις, όχι σε γραπτές μαρτυρίες, σε έγγραφα, που και αυτά πολλές φορές δεν υπάρχουν πλέον ή έχουν καταστεί απρόσιτα. Περαιτέρω, ως πάσχοντες, —τουλάχιστον στην πλειονότητά τους—, από το σύνδρομο Fallmerayer, εξοβελίζουν συνήθως τους εθιμικούς θεσμούς, ή ακόμη τους αποκρύπτουν, όταν πιθανολογούν σχέση τους με παρομοίους τουρκικούς ή ιδίως σλαβικούς, και συνδέουν τις δικαιοικές ρυθμίσεις των μεταβυζαντινών και νεωτέρων προγόνων μας με το δίκαιο των αιμνήστων ημών χριστιανών αυτοκρατόρων, αν όχι απ' ευθείας με το αρχαίο δίκαιο, προσπαθώντας έτσι να αποδείξουν την αιωνιότητα της ελληνικής φυλής και, ιδίως, το αδιάσπαστο και ενιαίο του πολιτισμού της.

Ήταν στα 1973, όταν ο Στέφανος Παπαδόπουλος, καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων και διευθυντής των «Μακεδονικών», μου έδειξε το χειρόγραφο ενός άρθρου, που είχε αποσταλεί προς δημοσίευση στο έγκριτο αυτό περιοδικό. Ήταν η μελέτη του Κωνστ. Χιόνη, υπό τον τίτλο «Ανέκδοτα έγγραφα της Θάσου αναφερόμενα στο έθιμο του παλληκαριάτικου και του κοριτσιάτικου»¹. Αισθάνθηκα εξαιρετικά ευχάριστη έκπληξη, καθώς είδα τον τίτλο, και στην συνέχεια διέτρεξα το χειρόγραφο για να χαρώ το ανέκδοτο υλικό που βρέθηκε για το κοριτσιάτικο, επιτέλους! Και λέγω επιτέλους, διότι κάτι υποπτευόμασταν, κάτι πιθανολογούσαμε, αλλά πράξεις, συμφωνητικά, έγγραφα περί κοριτσιάτικου δεν ήταν γνωστά, αντίθετα απ' ό,τι συνέβαινε με τον άλλο θεσμό της ίδιας μελέτης, το παλληκαριάτικο. Ό,τι είχαμε υπ' όψη μας μέχρι τότε για το κοριτσιάτικο, το οφείλαμε σε δύο διηγήματα του Αλεξάνδρου Παπαδιαμάντη.

Στην «Μάννα και κόρη» (1908) αναφέρεται ότι για την Πλουσία το όνομα, αλλά πάμφτωχη στην πραγματικότητα κοπέλα, «ευρέθη όψιμος νυμφίος δι' αυτήν, απόχηρος και ευκατάστατος, όστις της εχάρισεν ως κοριτσιάτικον το ήμισυ της περιουσίας του»². Στο άλλο διήγημα, «Το Καμίνι» (1907), ο Κώστας της Γαρουφαλίνας, χήρος και πατέρας δύο παιδιών, ζήτησε σε γάμο την 18έτιδα βοσκοπούλα Τσούλα. Εδήλωσε πως δεν θέλει προίκα: «της έδιδε μάλιστα και είκοσι γίδια κοριτσιάτικο». Ο πατέρας της της είπε: «...Εμ προίκα δε γυρεύει, εμ κοριτσιάτικο σου δίνει»³.

Ο Αναστάσιος Χριστοφιλόπουλος, στην ωραία εκείνη μελέτη του για το δίκαιο στο έργο του Παπαδιαμάντη⁴, σημειώνει ότι υπό τον όρο κοριτσιάτικο «νοούνται περιουσιακά στοιχεία, παρεχόμενα υπό του εις δεύτερον γάμον ερχομένου ανδρός προς την εις πρώτον προσερχομένην σύζυγον». Επίσης, ότι αποτελεί το αντίστοιχο του πολύ ευρύτερου διαδεδομένου «παλληκαριάτικου», δηλ. των περιουσιακών στοιχείων των παρεχομένων «υπό της εις δεύτερον γάμον ερχομένης γυναικός προς τον εις πρώτον προσερχόμενον σύζυγον». Επιβεβαιώνει δε, ότι το παλληκαριάτικο έχει απασχολήσει κατ' επανάληψη, μέχρι σχεδόν των ημερών του, την δικαστική πρακτική, όχι όμως το κοριτσιάτικο.

Το κοριτσιάτικο και το παλληκαριάτικο, —το οποίο είναι γνωστό σε

1. «Μακεδονικά» 14 (1974) 139-150.

2. Αλεξάνδρου Παπαδιαμάντη, Τα άπαντα, επιμ. Γ. Βαλέτα, τ. ε', Αθήναι 1954, σ. 157.

3. Ό.π., τ. α', Αθήναι 1954, σ. 423.

4. Βυζαντινόν και μεταβυζαντινόν δίκαιον εις τα διηγήματα του Αλεξάνδρου Παπαδιαμάντη, Ε.Ε.Β.Σ. 26 (1956) 322-333, [αναδημ.: Του ιδίου, Δίκαιον και Ιστορία, Μικρά μελετήματα, Αθήναι 1973, σσ. 154-175, (η οικεία παραπομπή στην σ. 172)].

μέρος της βιβλιογραφίας και υπό τον τουρκικό τίτλο *αγκαρλίκ*, *αγαρλίκι*, *αγριλίκι*, (με ένα ερωτηματικό όμως, και θα εξηγήσουμε γιατί)—, ήταν έθιμα που απέβλεπαν στην οικονομική διασφάλιση του νεωτέρου την ηλικία των συζύγων, τόσο διαρκούντος του γάμου όσο και για το μετά τον θάνατο του πρεσβυτέρου χρονικό διάστημα. Πολύ επιγραμματικά, ο Ιωάννης Ζέπος, στα σχόλιά του στην έκδοση των «Βασιλικών», —σχόλια που πολύ λίγο τα έχουμε προσέξει, μολοντί συνιστούν ενδελεχή εγκυκλοπαιδεία του βυζαντινού και του μεταβυζαντινού δικαίου—, μας δίνει τον ορισμό του παλληκαριάτικου: *Το δωρούμενον υπό της χήρας νέον νυμφευομένης*⁵. Αντίστοιχα, θα μπορούσε ίσως να δηλωθεί το κοριτσιάτικο ως το δωρούμενον υπό του χήρου νέαν νυμφευομένου.

Στην βιβλιογραφία το ανωτέρω αγριλίκι ταυτίζεται, όπως είδαμε, με το παλληκαριάτικο⁶. Μόνον ο Όμηρος Γεωργακάς και ο Αναστάσιος Χριστοφιλόπουλος, που παραπέμπει σ' αυτόν, το ταυτίζουν με το έθιμο που αποκαλούμε κοριτσιάτικο⁷. Πάντως, ένας από τους διαπρεπεστέρους ιστορικούς του δικαίου στα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα, ο Stefan Bobčev, εγγρατέστατος των σλαβικών, τουρκικών και ελληνικών πηγών, ταυτίζει το αγριλίκι με το μπαμπά-χακκί, την οιονεί αποζημίωση που ο γαμβρός κατέβαλλε στα πεθερικά του για όσα εδαπάνησαν χάριν της θυγατέρας τους⁸. Άποψη, την οποία στην ελληνική βιβλιογραφία είχε υποστηρίξει, ήδη πριν από έναν αιώνα και πλέον, ο Παν. Παπαζαφειρόπουλος. Κατ' αυτόν, στην Γορτυνία το αγριλίκι καλείται αποκοπή και είναι οι προ του γάμου οριζόμενες χάριτες του γαμβρού προς τους γονείς και τους συγγενείς της νύφης, σε χρήμα ή σε είδη υφασμάτων⁹.

5. *Ι. Ζέπου*, Βασιλικά, τ. γ', Αθήναι 1911, σ. 654.

6. *Ι. Βισβίξη*, Αι μεταξύ των συζύγων περιουσιακά σχέσεις εις την Χίον κατά την τουρκοκρατίαν, «Ἐπετηρίς Ἀρχείου Ἱστορίας Ἑλληνικοῦ Δικαίου Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν» 1 (1948) 72· *II. Ζέπου*, «Παλληκαριάτικον» ἢ «αγριλίκιον», «Πελοποννησιακά» 5 (1962) 322, [αναδημ.: Annales, (περιοδική έκδοση Γμ. Νομικῆς Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου), τ. β', τχ. β', Θεσσαλονίκη 1988, σ. 667]· *Ν. Πανταζοπούλου*, Ρωμαϊκὸν δίκαιον ἐν διαλεκτικῇ συναρτήσῃ πρὸς τὸ ἐλληνικόν, τ. γ', Θεσσαλονίκη 1979, σ. 259.

7. *Ομ. Γεωργακά*, Νομικά έθιμα. Έρευνα τοπικῶν εθίμων καὶ συνθηθειῶν, «Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν» 13 (1938) 631· *του ἰδίου*, Μεσσηνιακά έθιμα, «Ἀρχεῖον Ἰδιωτικοῦ Δικαίου» 8 (1941) 182· *Ἀν. Χριστοφιλοπούλου*, ὁ.π.

8. Βλ. *St. Bobčev*, Agŭrlŭk (pŭrid) i proizhoždenie na prikjata, «Periodičesko Spisanie na Bŭlgarskoto Knizovno Druzestvo v Sofija», 64 (1903), no 9-10, 637-732. Για τὴν ἰσχύ τοῦ εθίμου αὐτοῦ μεταξύ των Ἑλλήνων, βλ. *Γ. Νάκου*, Περί τοῦ θεσμοῦ τοῦ «πατρικοῦ δικαϊώματος» (baba-hakki) εἰς τὸ εθιμικόν δίκαιον τῆς Θράκης, «Ἀρμενόπουλος» 32 (1978) 399 κεξ.

9. *II. Παπαζαφειροπούλου*, Περισυναγωγή γλωσσικῆς ὕλης καὶ εθίμων τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ, ἰδίᾳ δε τοῦ τῆς Πελοποννήσου, Πάτραι 1887, σ. 31.

Τα μόνα γνωστά έγγραφα, που αναφέρονται στο κοριτσιάτικο, προέρχονται από την Θάσο· μόνον ένα από άλλη περιοχή, την Αρναία Χαλκιδικής. Ο Δικαίος Βαγιακάκος, στην μελέτη του για την δημόδη νομική ορολογία, εστιάζει την παρουσία του θεσμού, με αυτό ακριβώς το όνομα, στην Σκιάθο και την Θάσο μόνο, παραπέμπων γενικώς στο υλικό του αρχείου του Ιστορικού Λεξικού της Ακαδημίας Αθηνών¹⁰.

Θα αναφερθούμε δι' ολίγων στα σχετικά έγγραφα, αρχίζοντας από τα Θασιακά. Το πρώτο είναι του 1872. Στην Καλλιράχη, ο Γεώργιος Δημητρίου, αρκετά χρόνια μετά την τέλεση του δεύτερου γάμου του με την Αγκλαβήνα, της μεταβιβάζει όσα της είχε υποσχεθεί από τη δική του περιουσία, δηλαδή ακίνητα, δένδρα και κινητά, «*διά κοριτσιάτικα κατά της πατρίδος μου τα έθιμα...*». Επίσης, της μεταβιβάζει ένα μέρος από τα μελίσσια, καθώς και ένα χάλκωμα, που του τα είχε δώσει ο πεθερός του. Όλα αυτά θα είναι υπό την εξουσία της και θα τα μετέρχεται ως θέλει και βούλεται, και κανείς δεν έχει δικαίωμα να την ενοχλήσει γι' αυτά. Και τούτο διότι όσα της χαρίζει, τα δίνει με την ευχαρίστησή του¹¹.

Η δεύτερη πράξη συνετάγη την 15 Νοεμβρίου 1878 στον Θεολόγο. Ο Ιωάννης Ιατρού μεταβιβάζει στην ήδη δεύτερη σύζυγό του Αννούδα «*εις προγαμιαία δωρεάν κορητσάτηκον*», το 1/2 της οικίας του «*κατά το έθος του τόπου*». Συνομολογείται ότι αν αυτή αποθάνει χωρίς παιδιά από τον δικό τους γάμο, η οικία θα περιέλθει στα παιδιά που ο Ιωάννης έχει από τον πρώτο του γάμο. Αν πάλι τεκνοποιήσουν, τότε η διάθεση της οικίας ανήκει ελευθέρως στην κρίση της Αννούδας¹².

Το επόμενο έγγραφο συνετάγη στην Ποταμιά το 1896. Ο Ιωάννης Δημητρίου μεταβιβάζει στην μέλλουσα σύζυγό του Μαρία Βαρσαμά ακίνητα και δένδρα ως πρόγαμη δωρεά, «*επειδή εγώ έρχομαι εις δεύτερον γάμον, αυτή δε εις πρώτον ... και προς ασφάλειάν της ...*». Τα αντικείμενα της δωρεάς θα θεωρούνται πλέον κτήματα δικά της και των παιδιών, που τυχόν θα αποκτήσουν. Δεν αναφέρεται η λέξη «κοριτσιάτικο». Καλύπτεται από τον όρο «*πρόγαμος δωρεά*»¹³.

Έγγραφο από τις Μαριές της Θάσου, στις 2 Μαΐου 1917, μας πληροφορεί ότι ο Παναγιώτης Μαρίνου, ερχόμενος σε δεύτερο γάμο με την Δέ-

10. Βλ. Δ. Βαγιακάκου, Συμβολή εις την μελέτην της δημόδους νομικής ορολογίας, «*Ξένιον. Festschrift für Pan. J. Zepos*», Β. III, Athen-Freiburg/Br.-Köln 1973, 552-553. Επίσης, *Ευανθίας Δουγά-Παπαδοπούλου*, Νομικοί και κοινωνικοί όροι της Θάσου από την εποχή της τουρκοκρατίας, «*Μακεδονικά*» 30 (1996) 241-242.

11. Κ. Χιόνης, ό.π., 148-149, ό. η πράξη εκδίδεται εν μέρει.

12. Κ. Χιόνης, ό.π., 144-145.

13. Κ. Χιόνης, ό.π., 145-146.

σποινά Πατηνά, της δίνει την ημέρα του γάμου τους «κατά τα έθιμα του τόπου ... ως προγαμιαία δωρεά» ακίνητα και κινητά, «τα οποία από τούδε και εις το εξής θα θεωρούνται ίδια αυτής κτήματα μηδενός δικαιομένου να ενοχλήση αυτήν»¹⁴.

Η τελευταία χρονολογικώς γνωστή μας πράξη συστάσεως κοριτσιάτικου στην Θάσο συνετάγη το 1920 στον Θεολόγο. Ο Κωνστ. Χριστοδούλου μεταβιβάζει ως πρόγαμη δωρεά «κατά το έθιμον του τόπου μας» στην Σωτηρία Πιστέλλα, με την οποία πρόκειται να έλθει σε δεύτερο γάμο, ένα χωράφι και το ήμισυ της οικίας του. Επειδή, όμως, στο σπίτι κατοικεί η μητέρα του, μετά τον θάνατό της θα περιέλθει αυτό «υπό την ιδιοκτησίαν της μελλούσης συζύγου ... ήτις θα είναι ανενόχλητος εις την προγαμιαίαν δωρεάν παρ' ουδενός»¹⁵.

Άλλη γνωστή μας πράξη συστάσεως κοριτσιάτικου είναι του έτους 1853 και προέρχεται από την Αρναία Χαλκιδικής. Ο Ιωάννης Θεοχάρη παραδίδει στην σύζυγό του Βασιλική για «κοριτζιάτικον» την γαλιάγρα¹⁶ μαζί με τον μπαχτσέ που έχει μοιρασμένο με τον αδελφό του Χριστόδουλο, καθώς και δύο άλλα κτήματα «...και από σήμερον και εις το εξής εγώ δεν εξωσιάζω τήπωτες από αυτά τα κτήματα διότι ήναι ειδικά της επιθής εγώ ήμουν παντρεμένος και με άλλην γινέκα και απόθαιεν και έμινεν από την μπρώτην γινέκα ος κωρίτζη αλεπιθής εποίρα την βασιλικήν θιγάτερ του γεωργάκι ρίγα και ήτον κωρίτση διά τούτω λοιπόν αποβάσισα αυτοθελώς και έδωκα αυτά τα δύο κτήματα εις την σιζικίη μου βασιλικήν διά κωριτζιοιάτικον ...». Προς απόδειξη της παροχής, την πράξη υπογράφουν ο Ιωάννης Θεοχάρη με πέντε μάρτυρες και την επιβεβαιοί ο επιχώριος επίσκοπος Ιερισσού και Αγίου Όρους¹⁷.

Από αυτές τις ελάχιστες πράξεις, που μας είναι προσιτές, δεν φαίνεται να απέτρεπε το κοριτσιάτικο την σύσταση προίκας ή την χορήγηση άλλου είδους προγαμιαίων δωρεών εκ μέρους του άνδρα, καθώς και της γυναίκας ή του πατέρα της. Δεν τα απέτρεπε θεσμικά τουλάχιστον για τους τελευταίους, διότι οι οικονομικές ανάγκες που οδηγούσαν την γυναίκα σε γάμο με κοριτσιάτικο, εκ των πραγμάτων μάλλον θα απέκλειαν τέτοιες παροχές λόγω δυσπραγίας της οικογενείας της. Οπωσδήποτε, η παροχή κοριτσιάτικου εξησφά-

14. Ανέκδοτο έγγραφο, που αντίγραφό του είχε την καλωσύνη να μου παραχωρήσει ο φίλος κ. Κ. Χιόνης. Τον ευχαριστώ και από τις γραμμές αυτές.

15. Κ. Χιόνης, ό.π., 146-147.

16. Γαλιάγρα ή γαλεάγρα = πιεστήριο συνθλίψεως ελαιών, σταφυλών κ.ά.

17. Βλ. Δ. Κύρου, Καταγραφή αρχείων, «Αρναία», τχ. 6, Ιαν.-Μάρτ. 1990, 4. Το έγγραφο ανήκει στην συλλογή Σοφίας Αποστολούδη. Πρόκειται να εκδοθεί, μαζί με τα άλλα της συλλογής, από τους κ. Δ. Κύρου και Δ. Μπακρατσά, τους οποίους ευχαριστώ και από εδώ για την καλωσύνη τους να μου παραχωρήσουν αντίγραφο της πράξης.

λιζε την πολύ νεώτερη σύζυγο, —η οποία κατά βιολογικό τουλάχιστον τεκμήριο θα επεβίωνε του συζύγου της. Γι' αυτό ακριβώς, νομίζω, ότι το κοριτσιάτικο αποτελούσε σύμβαση ανέκκλητη. Η παροχή της γυναίκας συνίστατο στην τέλεση γάμου με τον κατά πολύ πρεσβύτερό της. Όπως εικάζουμε από τα έγγραφα, η συμφωνία ενεργούσε αμέσως από την τέλεση του γάμου, όταν η σχετική σύμβαση είχε προηγηθεί ή αμέσως από την σύνταξη της πράξης, όταν η δήλωση βουλήσεως του συζύγου γινόταν κατά την διάρκεια του γάμου. Άλλο βέβαια, ότι κατά τα ισχύοντα στην τουρκοκρατία ο σύζυγος είχε την διαχείριση των περιουσιακών στοιχείων της γυναίκας του. Σε όλες τις προηγούμενες πράξεις παρατηρούμε ότι ο άνδρας ήταν χήρος. Μήπως, αυτή ακριβώς η ιδιότητα πληρούσε την τυπική μορφή του εθίμου; Ένας άγαμος, που ερχόταν σε γάμο με μία κατά πολύ νεώτερή του γυναίκα, δεν θα κατέβαλλε κοριτσιάτικο; Αδιαμφισβήτητη απάντηση θα δοθεί μόνον αν βρεθούν αρκετά σχετικά έγγραφα. Η προσωπική μου άποψη, πάντως, είναι ότι θεμελιώδες στοιχείο αμφοτέρων των παραλλήλων εθίμων, κοριτσιάτικου και παλληκαριάτικου, ήταν η μεγάλη διαφορά ηλικίας μεταξύ των προσερχομένων σε γάμο. Στο παλληκαριάτικο κατά πολύ μεγαλύτερη ήταν η γυναίκα, στο κοριτσιάτικο ο άνδρας. Η χηρεία, ο αριθμός των τυχόν τελεσθέντων γάμων, η ύπαρξη παιδιών από προηγούμενο γάμο, η παρθενία της γυναίκας που δικαιούταν κοριτσιάτικο, συνιστούσαν στοιχεία συνήθως συμβαίνοντα στον κοινωνικό βίο. Δεν σηματοδοτούσαν, νομίζω, την δικαιική δεσμευτικότητα του δημόδους θεσμού. Όπως φαίνεται, επίσης, τα περιουσιακά στοιχεία, που εδίδοντο ως κοριτσιάτικο, θεωρούντο προσωπική περιουσία της γυναίκας και δεν μετείχαν στην κληρονομητέα περιουσία του άνδρα. Είναι χαρακτηριστική μια απόφαση του Μικτού Εκκλησιαστικού Δικαστηρίου, που συνεδρίασε στο Κάστρο της Θάσου το 1898, υπό την προεδρία του μητροπολίτη Μαρωνείας, όπου υπήγετο τότε η Θάσος. Η υπόθεση δεν αφορούσε το κοριτσιάτικο, παρά το ανδρομοίρι, ό,τι δηλαδή ο σύζυγος αφήνει με την διαθήκη του στην σύζυγό του, η οποία γυναίκα της προκειμένης δικαστικής διαφοράς είχε έλθει σε δεύτερο γάμο. Τα παιδιά του πρώτου άνδρα της, —δεν γνωρίζουμε από την απόφαση αν ήταν και δικά της ή αν προήρχοντο από τυχόν προηγούμενο γάμο του αποθανόντος—, ζήτησαν από το δικαστήριο να της αφαιρεθεί το ανδρομοίρι και να προστεθεί στην δική τους κληρονομική μερίδα, εκ του λόγου ότι η γυναίκα είχε συνάψει νέο γάμο. Το δικαστήριο αποφάνθηκε ότι, εφ' όσον η γυναίκα έρχεται «εις λήθη» του πρώτου συζύγου και «ητιμάσατο την κόιτην αυτού» συνάπτουσα νέο γάμο¹⁸, «απόλλυσι την τε προγαμιαίαν δωρεάν και πάσαν

18. Μια μικρή παρένθεση εδώ για την ποιικιλία των ρυθμίσεων του εθιμικού δικαίου. Η χήρα στην Θάσο έπρεπε να παραμείνει άγαμη, ενώ στην Χίο είχε διαμορφωθεί ήδη από

άλλην φιλοτιμίαν προελθούσαν παρά του ανδρός αυτής, είτε ζώντος είτε από διαθήκης». Τα παιδιά τα κληρονομούν όλα. Η δευτερόγαμη σύζυγος έχει ισοβίως «την χρήση» μόνο του κανονικού κληρονομικού μεριδίου της. Ο όρος χρήση μάλλον θα πρέπει να θεωρηθεί ως επικαρπία. Η ίδια ρύθμιση, ετόνισε το δικαστήριο, ισχύει και για τον χήρο με την περιουσία της γυναίκας του. Και συνέχισε το δικαστήριο: ταύτα, εκτός εάν τα εν γένει προγαμιαία ή εκ διαθήκης παρεχωρήθησαν «κατά δεσποτείαν»¹⁹. Λόγω προφανώς της ρυθμίσεως αυτής, γνωστής στα έθιμα του τόπου, και προς αποφυγήν αμφισβητήσεων περί την τύχη του κοριτσιάτικου, ορίζεται στα σχετικά συμφωνητικά που είδαμε ότι τα μεταβιβαζόμενα περιουσιακά στοιχεία «θα είναι υπό την εξουσίαν της, και θα τα μετέρχεται ως θέλει και βούλεται, και κανείς δεν έχει δίκαιον να την ενοχλήση γι' αυτά» ή «έχει το ελεύθερον ... να πωλήση την ... οικίαν ανεμποδίστως, εις όποιον πρόσωπον θέλει ή εις τα τέκνα αυτής να το δίδει» ή «δωροῦμαι μετ' άκρας ευχαριστήσεως ... άτινα πλέον θα θεωρώνται ίδια κτήματα αυτής και των τέκνων τα οποία θα αποκτήσωμεν...» ή «τα οποία από τούδε και εις το εξής θα θεωρώνται ίδια αυτής κτήματα, μηδενός δικαιουμένου να ενοχλήση αυτή» ή «εις το εξής ως βούλεται να τα μεταχειρισθή...». Κατά δεσποτείαν, δηλαδή.

Είδαμε ότι ο όρος κοριτσιάτικο απαντά μόνο στην Θάσο, την Σκιαθό και την Αρναία, τουλάχιστον απ' όσα μέχρι σήμερα γνωρίζουμε. Σε άλλες περιοχές ο θεσμός αυτός έφερε άλλα ονόματα. Στην Κύπρο εκλείτο «ευκενίκιν»²⁰, ενώ «ευγενίκιν» στην Κάρπαθο εσήμαινε, κατά τον Μιχαήλ Μιχαηλίδη-Νουάρο, την προγαμιαία δωρεά προς ένα των μελλονύμφων λόγω της ανώτερης κοινωνικής του θέσης, στην οποία, —όπως ήταν φυσικό—, θα εφέλκυε και το έτερό του ήμισυ²¹. Στο Βυζάντιο, το αντίστοιχο προς το κοριτσιάτικο έθιμο εκλείτο «αντιπροίκιν»²²—, όρος πολύσημος στο νεοελληνικό εθιμικό

τον 14ο αιώνα ο γνωστός εκείνος φόρος, στην καταβολή του οποίου υπεχρεούτο η ίδια εφ' όσον δεν ερχόταν σε νέο γάμο, βλ. *L. Caes, L'origine historique de l'argomo(u)niatikon ou contribution de veuvage permanent imposée dans l'île de Chio à certaines veuves, «Studi in onore di Edoardo Volterra», vol. VI, Milano (Giuffrè) 1971, 283-328.*

19. Βλ. την απόφαση στον *Κ. Χιόνη*, Η απονομή της δικαιοσύνης στη Θάσο κατά την τουρκοκρατία, «Θασιακά» 5 (1989) 206-207· *Κ. Βαβούσκου*, Στοιχεία απονομής δικαιοσύνης εις την Θάσον κατά την τουρκοκρατία, «Θασιακά» 9 (1994-1995) 61-64.

20. *Δ. Βαγιακάκος*, ό.π., 548.

21. *Μ. Μιχαηλίδη-Νουάρου*, Λεξικόν της καρπαθιακής διαλέκτου, Αθήναι 1972, σ. 175· *Δ. Βαγιακάκος*, ό.π., 548-549.

22. Βλ. *Φ. Κουκουλέ*, Βυζαντινών βίος και πολιτισμός, τ. δ', Αθήνες (Collection de l'Institut Francais d'Athènes) 1951, σσ. 77-78· *Εμμ. Κριαρά*, Λεξικό της μεσαιωνικής ελληνικής δημόδους γραμματείας, τ. β', Θεσσαλονίκη 1971, σ. 270, (λέξεις αντιπροί-κι και αντίπροικο).

δίκαιο—, και προσείλκυσε την σάτυρα των ποιητικών έργων «Αμάραντος ή γέροντος έρωτες»²³ και «Στίχοι εις γέροντα λαβόντα νέαν γυναίκα»²⁴, που αποδίδονται στον Θεόδωρο Πρόδρομο ή Πτωχοπρόδρομο²⁵. Αλλά και αυτός ο όρος «κοριτσιάτικο» στα Μάλαρα της Ανατολικής Θράκης εσήμαινε την επίδειξη της πουκαμίσας της νύφης στην πεθερά της την επαύριο του γάμου²⁶.

Από τις θασιακές πράξεις μεταβιβάσεως, που έχουμε υπ' όψη μας, διαπιστώνουμε ότι μόνο στις δυο παλαιότερες, εκείνες του 1872 και 1878, αναφέρεται ο όρος κοριτσιάτικο. Στις μεταγενέστερες, η λέξη αυτή έχει εκλείψει και αντικατασταθεί από την «προγαμιαία δωρεά». Μάλιστα στο δεύτερο έγγραφο, εκείνο του 1878, έχουμε «εις προγαμιαίαν δωρεάν κορητσάτηκον». Κοινός τόπος είναι ότι η άγνωστη στο κλασσικό ρωμαϊκό δίκαιο πρόγαμη δωρεά, που προέρχεται από την Ανατολή, αρχικά κατεβάλλετο από τον άνδρα στην γυναίκα εν όψει του γάμου τους ως τίμημα της παρθενίας της²⁷. Από τότε που η πρόγαμη δωρεά υιοθετήθηκε από το ρωμαϊκό δίκαιο, ε γνώρισε ευρυτάτη χρήση και ανάπτυξη, τόσο στο επίσημο όσο ιδίως στο δημόδες δίκαιο, —κατά το στάδιο συνθέσεως της παρούσης εισηγήσεως υπέπεσαν στην αντίληψή μου πάνω από τριάντα σχετικοί όροι²⁸—, έτσι ώστε τελικά να περιλαμβάνει κάθε είδους παροχή προς τον ή την μελλοννυμφο, πλην βέβαια της προίκας. Κάθε είδους παροχή, ακόμη και όταν την αιτιολογία της την αποδοκίμαζε ο σεβασμός προς την προσωπικότητα του ανθρώπου, αλλά την παρέβλεπαν οι οικονομικές ανάγκες και κατά συνέπεια η κοινωνική πραγματικότητα. Οπωσδήποτε, το κοριτσιάτικο, —με οποιαδήποτε ορολογική μορφή και αν εμφανιζόταν—, όπως αντίστοιχα και το παλληκαριάτικο, απήρρεσαν στην Εκκλησία. Δεδομένου ότι ο 24ος κανών του Μεγάλου Βασιλείου δεν επιτρέπει τον γάμο σε χήρα άνω των 60 ετών, υφάνθηκε αρχικά ένα ηθικό πλέγμα αποδοκιμασίας των υπερηλικών εκείνων, —υπερηλικών με τα μέτρα πάντοτε εκάστης εποχής, στην βυζαντινή κοινωνία άνω των 70 ετών οι άνδρες και των 60 οι γυναίκες—, που ήθελαν να συνάψουν γάμο, και μάλιστα με

23. Περί του έργου αυτού, βλ. Κ. Κρουμβάχερ, Ιστορία της βυζαντινής λογοτεχνίας, μτφρ. Γ. Σωτηριάδου, τ. β', Αθήναι 1900, σ. 713. Ο «Αμάραντος» εκδόθηκε από τον *La Porte du Theil*, «Notices et extraits», 8, 2, 105-127, πρβλ. *Fr. Hanssen*, «Philologus» 5 (1889) 209.

24. Βλ. Συν. Παπαδημητρίου, Ο Πρόδρομος του Μαρκιανού κώδικος XI 22, «Vizantij-skij Vremennik» 10 (1903) 112.

25. Φ. Κονκουλές, ό.π., σ. 78.

26. Δ. Βαγιακάκος, ό.π., σ. 553.

27. Βλ. Γ. Πετροπούλου, Ιστορία και εισηγήσεις του Ρωμαϊκού Δικαίου, τ. β', Αθήναι (Ο.Ε.Δ.Β.) 21963, σσ. 1220-1234.

28. Όπως ανοιχτίκι, αντιπρόικι, αντιχάρι, αντιχάρτα, απανωπρόικι, αποκοπή, άφερ-

άτομο²⁹ κατά πολύ νεώτερό τους. Αυτός, ο ισχύων Καταστατικός Χάρτης της Εκκλησίας της Κύπρου δεν επιτρέπει κατ' αρχήν τον γάμο, όταν ο άνδρας είναι μεγαλύτερος κατά 12 ή μικρότερος κατά 6 έτη από την γυναίκα³⁰. Έτσι δικαιολογείται, υποθέτω, ο βαθμιαίος εξοβελισμός του όρου κοριτσιάτικο στα έγγραφα, —αντίστοιχο παρατηρείται και στα περί παλληκατιάτικου—, και η αντικατάστασή του από τον άοσμο όρο προγαμιαία δωρεά. Και εδώ ας παρατηρηθεί ότι συντάκτες των σχετικών πράξεων και πολύ συχνά μάρτυρες των σχετικών συμβάσεων ήταν ιερείς. Δύο ήταν οι βασικοί λόγοι για την στάση αυτή της Εκκλησίας. Πρώτον, οι ποικίλες και δυσβάστακτες οικονομικές επιβαρύνσεις των οικογενειών. Ειδικά οι αναφερόμενες στον γάμο δαπάνες διακρίνονταν από μεγάλη ποικιλία παροχών, —φαίνεται αυτό από την πλούσια ορολογία τόσο για την προίκα όσο και την πρόγαμη δωρεά³¹. Παρόμοια πολιτική περιστολής των σχετικών δαπανών συχνά είχε ασκήσει η Μεγάλη Εκκλησία, όπως επί πατριαρχίας Σαμουήλ του Χαντζερή, όταν συνιστούσε στο ποιμνίο της να εγκαταλείψει τον θεσμό της προίκας και στην θέση της να υιοθετήσει ό,τι «είθισται ... εν Βουλγαρία και Αραβία ή και αλλαχού, ... και εξ ιδίων διδόναι τοις της νύμφης γονεύσι θρεπτήρια και τροφεία...»³², το μπαμπά-χακκί δηλαδή, ή όταν κατά τον 17ο αιώνα οι πατριάρχες Ιεροσολύμων Θεοφάνης, Παΐσιος και Νεκτάριος εξέδιδαν πράξεις που επέβαλλαν τον περιορισμό της πρόγαμης δωρεάς του άνδρα προς την γυναίκα³³. Δεύτερον, λόγοι ηθικής τάξεως και ευπρεπείας, όταν ένα άτομο υπέργηρο εξαγόραζε ουσιαστικά τα νιάτα για να ευφραίνεται. Είναι αυτό, που με τόση διεισδυτι-

τα, βλησίδι, γαμπρίσιο, νυμφίσιο, εμπατίσιο, εξώπροικα, έπαθλα, ευγενίσι, θέρωτρα, κανίσι, κέρασμα, μπρόσπασμα, ξεβγαλτικά κ.ά.

29. Βλ. *J. Zhishman*, Το δίκαιον του γάμου της Ανατολικής Ορθοδόξου Εκκλησίας, μτφρ. *Μελετίου Αποστολοπούλου*, τ. α', Αθήναι 1912, σ. 379, σημ. 20· *Αποστόλου Χριστοδούλου*, *Δοκίμιον Εκκλησιαστικού Δικαίου*, Κωνσταντινούπολις 1895, σ. 422· *Φ. Κουκουλέ*, ό.π., σ. 78· πρβλ. *Elefteria Papagianni - Sp. Troianos*, Ein Patriarchalakt über die dritte Ehe, «*Fontes Minores X*», 1998, 509-516.

30. Άρθρο 220, § 1, ε-στ.

31. Βλ. *Ελένη Κύρτση-Νάκου*, Αι περί προικοδοσιών «νομοθετικάι» ρυθμίσεις, βάζει των κανονικών διατάξεων του Οικουμενικού Πατριαρχείου, (1701-1844), «Επιστημονική Επετηρίδα Αρμενόπουλος» 1 (1980) 55-78.

32. Δημοσιεύθηκε από τον *Μ. Γεδεών*, Κανονικά διατάξεις, τ. α', Κωνσταντινούπολις 1888, σ. 258. Βλ. *Ch. Papastathis*, Byzantine private Law and Codifications among the Bulgarians during the Ottoman period, (XVth-XIXth centuries), «Πνευματικές και πολιτιστικές σχέσεις Ελλήνων και Βουλγάρων από τα μέσα του ιε' έως τα μέσα του ιθ' αιώνα. Α' Ελληνοβουλγαρικό Συμπόσιο», *Θεσσαλονίκη (I.M.X.A.)* 1980, σ. 255· *Γ. Νάκος*, ό.π., 405.

33. Βλ. *Δ. Γκίνη*, Περίγραμμα ιστορίας του μεταβυζαντινού δικαίου, Αθήναι (Ακαδημία Αθηνών) 1966, σ. 134, (αριθμός 160).

κόττητα στην ουσία του θεσμού κοριτσιάτικο-αντιπρόικι διατύπωσε εδώ και μερικούς αιώνες ο Φορτουνάτος:

«Τσι Πετρονέλλας τσι ομορφιές βλέποντας και τα κάλλη
τρέχουσινε τα σάλια του ίδια σαν του αφορμάρι³⁴,
κι' ως και αντιπρούκια τσι ήταξε μεγάλα να τη πάρη...»³⁵,

καθώς και ο ανώνυμος ποιητής του «Περί γέροντος να μην πάρη κορίτσι»:

«Διά το πολόν τ' αντίπροικο και ρούχα οπού δίδει
παίρνει την νέαν ο γέροντας και τρω την σαν απίδι»³⁶.

34. Αφορμάρις = τρελλός.

35. Βλ. Στ. Ξανθοδίδου, Μάρκου Αντωνίου Φώσκολου, (1669), Φορτουνάτος, Αθή-
ναι (Ελευθερουδάκης) 1922, δ', 74, σ. 133.

36. Δημοσιεύθηκε από τον G. Wagner, Carmina graeca Medii Aevi, Leipzig (Teub-
ner) 1874, στ. 31-32, σ. 107.